

## HAÇLI SEFERLERİNDE AT ÜZERİNE BİR DENEME

### An Essay on the Horse in the Crusades

Makû İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3 (1): 15-36, 2022

Nadir KARAKUŞ\*

\* Doç. Dr.; Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Çorum/Türkiye

#### Anahtar Kelimeler

İslâm Tarihi, Haçlılar,  
Atlar, Pazarlar, At  
Yetiştiriciliği, Süvariler.

#### Key Words

History of Islam,  
Crusaders, Horses,  
Bazaars, Horse Breeding,  
Cavalry

#### Corresponding Author

Nadir KARAKUŞ  
nadirkarakus@  
hitit.edu.tr

#### ORCID

0000-0002-1508-9752

#### Özet

1095-1291 yılları arasında devam eden Haçlı seferlerinin ilk safhası, kutsal yüzünden daha çok, menfaat ve çıkar ilişkileri ile gündeme gelmiştir. Ticarî tarafının oldukça fazla olduğu seferler, at konusu üzerinden de kendisini göstermiş, Haçlı-Müslüman ilişkilerinde önemli bir yer tutmuştur. Bu konu, seferlerin anlaşılmasına da değişik bir bakış tarzı ortaya çıkarmıştır. Bu bakış tarzı, atların satıldığı pazarlardan, at yarışlarının yapıldığı hipodromlara uzanan bir ilişkiler ağı örmüştür. Süvarilerin ve atların öne çıkarıldığı terimler yanında bu konuda yazılıp çizilenler, kadîm Doğu'yu yine merkeze taşımış, Batı'nın bu konudaki fakirliği de bir kez daha su yüzüne çıkmıştır. Hediye edilen atlar ise aynı zamanda Doğu'nun cömertlik ve erdemini göstermiş, Batı'ya doğru başlayan medeniyet akışının da şifrelerini sunmuştur. Atın üzerindeki süvariler ise Haçlı seferlerinin anlaşılmasına önemli bir katkı sağlamış, atının mutlak ölümden kurtardığı liderlerden, düğün eğlencesinde atından düşerek devletini tehlike ve kaos içinde bırakan hükümdarlara kadar pek çok olay da dönemin anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Bundan dolayı da atlar ve sahipleri Haçlı seferlerinin gerçek kimliğini ve çıkar ilişkilerini de gözler önüne sermiştir.

#### Abstract

The first phase of the Crusades, which continued between the years 1095-1291, came to the fore with interests and interests rather than because of the sacred. The expeditions, in which the commercial side was quite high, also showed itself

through the horse issue and had an important place in the relations of the two communities. This subject has also revealed a different way of looking at the understanding of the expeditions. This point of view has knitted a network of relations from bazaars where horses are sold to hippodromes where horse races are held. In addition to the terms in which cavalry and horses are emphasized, the things written and drawn on this subject have brought the ancient East to the center again, and the poverty of the West in this regard has once again come to the surface. The horses that were given as gifts also revealed the generosity and virtue of the East, and presented the codes of the civilization flow that started towards the West. The cavalry on the horse made an important contribution to the understanding of the Crusades, and many events, from the leaders that his horse saved from absolute death, to the rulers who fell from their horses at the wedding party and left their state in danger and chaos, made it easier to understand the period. For this reason, the horses and their owners revealed the true identity and interests of the Crusades.

## Giriş

Divanü Lügati't-Türk'de Kaşgarlı Mahmud, "At Türk'ün kanadadır" diyerek ata verilen değeri ortaya koyar. Ayrıca o, at ile ilgili olarak tespit ettiği 180 civarındaki isim, atasözü ve tabir yanında, atı süvarisi ile eşleştirerek de bu konunun önemine işaret eder.<sup>1</sup> Yine IX. asrın meşhur İslâm müellifi Câhiz (ö. 869), atın Türklerin hayatındaki önemine ve at ile özdeşleşen Türk süvarisinin maharetine vurgu yapar.<sup>2</sup> Düşmanı şaşkırtarak, üzerine ani taarruzda bulunmak Türkler için önemli bir savaş taktiği, aynı zamanda düşmana karşı bir üstünlük olduğu için atın rengi ve cinsi dahi oldukça mühim idi. Şafak vakti kızıl ve al atlar, akşamüzeri kula at, sabahleyin ise kır at kullanılması tavsiye edilirdi.<sup>3</sup>

At, insandan sonra en güzel ve en necip mahlûk sayılırdı. Organlarının birbiri ile uyumu, sürati, savaşta düşmanı kovalama veya ondan kaçmada süvarisine gösterdiği itaati, cesaret ve mukavemeti, zekâsı yanında edebi ile de övülen, methedilen mübarek bir hayvandı. Üstelik eski Hun Türkleri'nde atlar sahibinin mezarının yanına gömülerek insan için önceliği de ortaya konurdu.<sup>4</sup> Süvarisini o kadar iyi tanıyan atlar, başkasının sırtına binmesine izin vermez, süvarisi uyurken, yanında bekler ve düşman veya vahşi hayvanlar musallat olduğunda ayağını yere vurarak onu uyandırır. Diğer yandan sürat ve güzellikleri ile dünyaca meşhur Arap atlarının neslinin Süleyman Peygamber'in atlarının soyundan geldiğine inanılır. Bu yolla Araplara geçtiğine inanılan bu mübarek hayvana da bedevîler tarafından "Zâdü'r-Rakib" ismi verilmişti.<sup>5</sup> Ata sahip olmayı bir üstünlük ve zenginlik alâmeti olarak gören Araplar ise atla ilgili "Kitâbu'l-Hayl" türü eserler oluşturarak bu değerli varlığa olan ilgilerini göstermişlerdi.<sup>6</sup>

Süleyman'ın atı tabirine Asr-ı Saadet'te de rastlıyoruz. Hz. Aişe, yaşlıları ile oynarken Allah Resûlü çıkmış ve eşine "Bu nedir?" diye sormuştu. Hz. Aişe "Süleyman'ın atı" cevabını

<sup>1</sup> Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lügati't-Türk*, çev. Besim Atalay (Ankara: Alâeddin Kırıl Basımevi, 1985), 1/58; 2/199; 3/217, 423; Yusuf Küçükdağ-Caner Arabacı, *Selçuklular ve Konya* (Konya: Selçuklu Belediyesi Kültür Yayınları, 1994), 153.

<sup>2</sup> Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1967), 66-68.

<sup>3</sup> Mehmet Altay Köymen, *Alparslan ve Zamanı* (Ankara: AÜDTC Fakültesi Yayınları, 1983), 2/271, 273, 287.

<sup>4</sup> Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1984), 64-68.

<sup>5</sup> J. Ruska, "Feres", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 4/555.

<sup>6</sup> Bk. İbnü'l-Kelbî, *Ensâbü'l-Hayl fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*, thk. Hâtim Salih ez-Zâmin (Dımaşk: Dârü'l-Beşâir, 2003).

verince de Hz. Muhammed (sav) gülümsemişti.<sup>7</sup> Bu dönemde atlarla ilgili pek çok hatıra olmasına rağmen Hudeybiye günü Halid b. Velid'in cins bir at üzerinde gelerek Müslüman olduğunu da eklemek istiyoruz.<sup>8</sup>

Bu makalemizin ana ağırlığı ise Haçlı seferlerini atlar, onların yetiştirilmesi, at pazarları üzerinden incelemek olacaktır. Belli başlıklar altında ele almaya çalıştığımız konular yetersiz gibi görünseler de farklı dönemlerden ve hanedanlardan verilen misallerle seferlere bütüncül bir bakış açısı kazandırmak istediğimiz görülecektir. Makalemizde dönemin tüm aktörleri, Haçlı seferlerinde oynadıkları rollerle, özellikle atlar üzerinden anlaşılmasına çalışılacaktır.

## 1. At Pazarları

Büyük şehirlerdeki ticaret panayırlarında at pazarlarının kurulduğunu ve bu pazarların büyük bir önem taşıdığını biliyoruz. Türkistan'daki Sirderyâ'nın kollarından birisinin sağ kıyısında bulunan Çimkent, at pazarı ile de meşhur olmuştu.<sup>9</sup> XIII. yüzyılın önemli başkenti olan ve Moğol büyük hanının yaşadığı Karakurum da şehir çevresinde kurulan at pazarları ile tanınırdı.<sup>10</sup> İran'ın Fars vilayetinde bulunan Kâzerûn'da da göçebelerin boy gösterdikleri bir at pazarına rastlıyoruz.<sup>11</sup> İran'ın Hürmüz Limanı ise cins İran ve Arap atlarının Hindistan'a at ihraç edildiği bir merkez olarak karşımıza çıkar.<sup>12</sup>

Ürdün bölgesinde yer alan Nabatîler'in başşehri Petra ve Hicaz-Suriye kervan yolu üzerinde bulunan eski bir ticaret merkezi olan Dûmetülcendel'de<sup>13</sup> at pazarları kurulmuş olmalıdır. Bu konuda net bilgilerimiz olmamasına rağmen Arap atlarının pek çok yerde boy gösterdiğini biliyoruz. Süleym Arapları, atları özellikle güç ve zenginlik olarak değerlendiriyor, at pazarlarında satıcılara iyi bir at için yüksek meblağlar ödemekten kaçınıyorlardı.<sup>14</sup>

Haçlı seferlerinin geçtiği coğrafyadaki at pazarları, yukarıdaki bilgilerden daha zengin ögeler içerir. Abbasi devlet adamı ve müverrih İbnü'l-Cevzî (ö. 1258) Halife Müstencid-Billâh zamanında (1160-1170) Bağdat'taki at pazarının düzen ve intizamından bahseder.<sup>15</sup> Bağdat at pazarı ile ilgili bir başka bilgi ise beş asrı aşkın hüküm süren Abbasi Hilâfeti'nin (750-1258) çöküş yılına aittir. 1258'de Bağdat'ı işgal ederek burada büyük katliamlar yapan Moğollar özellikle

<sup>7</sup> Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, thk. M. Abdülkadir Atâ (Beyrut Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990), 8/49; Ahmed b. Yahyâ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959), 1/412.

<sup>8</sup> İbn Abdilber el-Kurtubî, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412/1992), 2/272.

<sup>9</sup> V. Barthold, "Çimkent", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 3/399.

<sup>10</sup> Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk (1253-1255)*, çev. Zülal Kılıç (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010), 231; Bertold Spuler, *İran Moğolları, Siyaset, İdarî ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü (Ankara: TTK Basımevi, 1957), 468-469; Micheal Weiers, *Geschichte der Mongolen* (Stuttgart: Urban Taschenbücher, 2004), 76.

<sup>11</sup> Cl. Huart, "Kâzerûn", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 6/523.

<sup>12</sup> R. Stübe, "Hürmüz", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 5/632.

<sup>13</sup> Bk. Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1980), 1/564-575.

<sup>14</sup> Abdullah Hurşid, *el-Kabailü'l-Arabiye fî Mısır fî'l-Kurunü's-Selâsetü'l-Ullâ li'l-Hicre* (Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1992), 135-136.

<sup>15</sup> İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülük ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992), 18/141.

şehrin dışındaki at pazarı istikametinden saldırıya geçmişlerdi.<sup>16</sup> Haçlı seferleri için daha önemli bir nokta olan Musul at pazarından ana kaynaklarımızın bahsetmemesi ise oldukça ilginçtir.

Suriye'deki at pazarları içerisinde Halep şehri, işlev açısından olmasa da bilgi yönünden başta gelir. Halep at pazarı şehir tarihçileri tarafından methedilir ve Erbaîn Kapısı ile burçlardan görünümü göklere çıkarılır.<sup>17</sup> Halep at pazarı Selahaddin'in oğlu ez-Zâhir zamanında (1186-1216) aynı zamanda deve ve büyükbaş hayvanların da satıldığı geniş bir alandı.<sup>18</sup> Diğer at pazarları ise çok daha az bilgilerle anılır. 1270 yılında Dımaşk at pazarı Sultan Baybars'ın (1260-1277), emirlerinden Cemâleddin en-Necîbî'nin kontrolünde idi.<sup>19</sup> Baybars, 1269'da Kerek'ten Dımaşk'a geldiğinde at pazarına gitmiş ve bu sırada aynı emir, Baybars'a refakat etmişti.<sup>20</sup> Dımaşk at pazarı, bazı suçluların cezalandırıldıkları bir yer olarak da tarihi olaylara ışık tutar. Sultan Kalavun'un (1279-1290) iktidarı esnasında Eylül 1288'de böyle bir infaz gerçekleştirilmişti.<sup>21</sup> Humus ve Hama şehirlerindeki at pazarları da küçük bilgilerle karşımıza çıkar. Kalavun, 1281'de Moğollar üzerine yürürken Humus'taki gayr-ı Müslimleri şehrin dışındaki at pazarına sürmüştü.<sup>22</sup> Hamalı Eyyübî tarihçisi Ebü'l-Fidâ (ö. 1331), yaşadığı şehirdeki at pazarını, asilerin idam edildiği bir yer olarak da anlatır.<sup>23</sup>

At pazarı ile ilgili en teferruatlı bilgiler Mısır coğrafyasına aittir. Kahire ve Fustat'ta at pazarları vardı ve bu pazarlarda zaman zaman genişletme çalışmaları yapılmıştı. En önemli at pazarı da Kal'atü'l-Cebel'in hemen altında idi.<sup>24</sup> Selahaddin'in kardeşi el-Melikü'l-Âdil (1200-1218), Mısır'a hâkim olduğu zaman önce at pazarına gelmiş ve bundan sonra işlerini yoluna koymaya çalışmıştı.<sup>25</sup> 1266'da Sultan Baybars burada bazı düzenlemeler yaptırarak bu pazarı genişletmişti.<sup>26</sup> Buradaki at pazarı aynı zamanda sultanların da iştiraki ile kabak oyunu<sup>27</sup> oynanan bir mekândı.<sup>28</sup> Kahire at pazarı, 1269'da Baybars'ı ve oğlu el-Melikü's-Saîd Bereke'yi ağırlamış, Sultan buradan beğendiği bazı atları satın almıştı.<sup>29</sup> Burada aynı zamanda deve satışının da yapıldığını kaynaklarımız zikrederler.<sup>30</sup> Baybars el-Çaşnigîr'in kısa iktidar süresinde de (1309-1310) Kahire at pazarında âsî emir Kaçkar es-Sâkî asılarak cezalandırılmıştı.<sup>31</sup> Bu infazlar aynı pazarda en-Nâsır Muhammed b. Kalavun zamanında da (1294-1296; 1299-1309; 1310-1341)

<sup>16</sup> İbn Vâsıl, *Müferrücu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl vd (Kahire: el-Matbaatu'l-Emîriyye, 1377/1957), 5/354.

<sup>17</sup> Sibt İbnu'l-Acemî, *Kunûzü'z-Zeheb fi Târih-i Halep* (Halep: Dâru'l-Kalem, 1417), 1/532, 539.

<sup>18</sup> İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre fi Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre* (by.: yy., ts. ), 1/54.

<sup>19</sup> Kutbeddin Yunîni, *Zeyl-u Mir'âti'z-Zamân* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, 1992), 2/409.

<sup>20</sup> Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Vesâik, 1423), 30/169.

<sup>21</sup> İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetih (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1413/1992), 13/328, 347-348.

<sup>22</sup> Yunîni, *Zeyl-u Mir'âti'z-Zamân*, 4/92.

<sup>23</sup> Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer* (Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Misriyye, ts. ), 4/45.

<sup>24</sup> Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Smaâti'l-İnşâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts. ), 3/425; 4/202.

<sup>25</sup> İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu'z-Zâhire fi Mülûk Mısır ve'l-Kahire*, nşr: M. Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992), 8/57.

<sup>26</sup> Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hitât-ı ve'l-Asâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 3/370.

<sup>27</sup> Bu oyun, Türkler arasında yaygın olup, meydanın ortasına dikilen uzun bir sırğın üzerindeki hedefe dörtmala giden at üzerinden geriye dönerek isabetli ok atmak esasına dayanıyordu. Bk. İbrahim Yıldırım, "Osmanlılar'da Atlı Hedef Okçuluğu: Kabak Oyunu", *Anadolu Uygarlıklarında Spor* içinde (Ankara: Spor Yayınevi ve Kitabevi, 2012), 158-169.

<sup>28</sup> Makrizî, *es-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 2/87.

<sup>29</sup> Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 30/163-164.

<sup>30</sup> Makrizî, *Hitât*, 2/119, 210; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu'z-Zâhire*, 3/15.

<sup>31</sup> Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 31/270.

sürecekti.<sup>32</sup> Kahire at pazarının tellalı da vardı ve 1290'da Kalavun'un ölüm haberini at pazarının tellalı ilân etmişti.<sup>33</sup> Kahire, başka sultan ölümleri ile de at pazarı ilişkisini gündeme taşımıştı. Baybars 1277'de öldüğünde Sultan'ın ölümü gizlenerek sanki Baybars sağlamış gibi halka beş bin dirhem dağıtılmıştı. Ümerâ da hiçbir şey olmamış gibi Cumartesi kurulan at pazarına giderek üzüntülerini gizleyip işleri ile meşgul olmuşlardı.<sup>34</sup>

Baybars zamanında at pazarında gelişen bir olay bize dönemin anlaşılması açısından önemli bilgiler verir. Baybars'ın saraydaki at işlerine bakan emîr-i ahuru<sup>35</sup> Bahâeddin, bir at alımı münasebetiyle Kahire'deki at pazarında bir tellâla sopa attırması, bundan dolayı da tellâl ölmüştü. Baybars'ın görevlisine kızması üzerine de bu emîr-i ahur korkusundan Kalavun'a sığınmış, daha sonra Aktay'ın araya girmesi ile tellâlin çocuklarına kendi malından bir miktar diyet ödenmiş, böylece yakınları davacı olmaktan vazgeçmiş, Baybars da bu görevlisini affetmişti.<sup>36</sup>

Şehirlerin At Pazarı Kapısı adı altında giriş yerleri vardı ve Kayseri şehrinde böyle bir giriş kapısından bahsedilir.<sup>37</sup> 1277'de Sultan Baybars Elbistan Ovası'nda Moğolları yendikten sonra Kayseri'ye gelmiş ve buradaki at pazarına da uğramıştı.<sup>38</sup> Yine XIII. yüzyılda Selçuklular döneminde Yabanlu Pazarı<sup>39</sup> olarak bilinen Kayseri yakınlarındaki uluslararası pazarda, at ihracatından büyük gelir temin edilmekte idi.<sup>40</sup>

Bundan sonraki satırlarda at satışları ile ilgili olaylar üzerinden Haçlı seferlerini anlamaya çalışacağız. Bizans'ın zaman zaman Suriye'den iyi cins atlar satın alarak İstanbul'a götürdüklerine şahit oluyoruz. 1111'de Norman lideri Bohemond'un Aleksios'a yenildikten sonra köşesine çekildiği Güney İtalya'daki Apulia'da ölmesinden<sup>41</sup> sonra Bizans elçileri Trablus'a gelmişlerdi. Hedeflerinde Antakya'yı Bizans'a teslim etmeyen Bohemond'un yeğeni Tancred'i (ö. 1112) yalnızlaştırmak vardı. Ancak Kudüs ve Urfa Haçlılarının desteğini elde edemeyen Bizans heyetinin başındaki Boutoumites, buradan yarış atları satın alarak Kıbrıs'a geri dönmüştü. Satın alınan bu yarış atları Dımaşk ve Urfa'dan temin edilmişlerdi. Bu atlar arasında Arabistan'dan getirilen yarış atları da vardı.<sup>42</sup>

<sup>32</sup> Safedî, *Nüzhetü'l-Mâlik ve'l-Mülûk fî Muhtasarı Sîreti men vellâ Mısır ve'l-Mülûk*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1424/2003), 1/170.

<sup>33</sup> Makrizî, *es-Sülûk*, 1/561.

<sup>34</sup> İzzeddin İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir, Baybars Tarihi*, çev. M. Şerefüddin Yaltkaya (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), 2/113.

<sup>35</sup> M. Zeki Pakalın, "Mirahur", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 2/541'de mirahur kelimesinin emîr-i ahur kelimesinden türediği belirtilir.

<sup>36</sup> İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzu'z-Zâhir fî Sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*, nşr. Abdülaziz el-Huveytır (Riyad: Meşveret, 1396/1976), 175-176.

<sup>37</sup> Yunîni, *Zeyl-u Mir'âti'z-Zamân*, 3/184.

<sup>38</sup> Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 30/259.

<sup>39</sup> Bk. Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı: Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1985); 17 vd.

<sup>40</sup> Faruk Sümer "Yabanlu Pazarı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 37 (1985), 1-19.

<sup>41</sup> Bk. Anitra R. Gadolin, "Prince Bohemund's Death and Apotheosis in the Church of San Sabino, Canosa di Puglia", *Byzantion* 52 (1982), 124-153; John Gordon Rowe, "Paschal II, Bohemund of Antioch and the Byzantine Empire", *Bulletin of the John Rylands Library* 49 (1966), 165-202.

<sup>42</sup> Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, çev. Bilge Umar (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996), 448.

Bizans, daha sonra da at satın almak için bölgeye olan ilgisini devam ettirmişti. 1281 yılında İmparator Mikhail Palailogos (1261-1282) Kalavun'dan Mısır ve Suriye topraklarından at satın almak için izin istemişti.<sup>43</sup>

Frenk devletçikleri, transit olarak ülkelerine gelen mallardan daha büyük gelirler elde etmekte idiler.<sup>44</sup> Arap atları, zırlı ve ağır silahlanan şövalyelere uygun olmadığı için Lâtinler at da ithal ediyorlardı. Bu elverişli atlar, Avrupa pazarlarından ithal ediliyor, aynı zamanda Rusya, Bizans ve Müslüman ülkelerden de at getiriliyordu. Anadolu'da Türkmenlerin geliştirdikleri at yetiştiriciliği de önem kazanmıştı ve muhtemelen Haçlılar, araçlar vasıtası ile buradan da at alıyorlardı.<sup>45</sup>

## 2. Unutulmaz Atlar

Unutulmaz atlar, aynı zamanda unutulmaz liderlerin de başarı ve zafer hikâyeleridir. Tarihin en önemli şahsiyetlerinden birisi olan Büyük İskender'in efsane atı Bukefalos<sup>46</sup> ve Yunan mitolojisinde kanatlı bir at olan efsane Pegasus,<sup>47</sup> Harizmşah Celâleddin'in (1220-1231) 1221'de Moğolların önünden kaçarken Sind Nehri'ni kuyruğuna asılarak geçtiği atı,<sup>48</sup> ilk akla gelen örneklerdir.

Unutulmaz atlar arasında bazıları vardı ki milletlerinin kaderini değiştiren liderleri, mutlak ölümden kurtarmışlardı. Kudüs Kralı I. Baudouin (1100-1118) sahip olduğu meşhur Arap atı "Gazel" sayesinde zafer kazandığı gibi mutlak bir ölümden de kurtulmuş, 1101'de Remle'de Mısırlıların elinden atının sürati ile selamete çıkmıştı.<sup>49</sup>

Sahibinin hayatını kurtaran bir başka unutulmaz at da Nureddin Mahmud'a (1146-1174) aittir. Nûreddin 1149'da Hısnu'l-Ekrâd'ın altındaki el-Bakîa'da iken Haçlılar aniden saldırmışlar ve gafil avlanan Müslümanlar onlara karşı koyamamışlardı. Daha sonra Haçlılar Nûreddin'in karargâhına yönelince, Emir acele ile atna bindiğinden hayvanın ayağındaki bağı dahi çözememişti. Fedakâr askerlerinden birisi inerek Emir'in atının bağını çözmüş ve Nureddin de yıldırım gibi fırlayan atının sayesinde mutlak bir ölümden kurtulmuştu.<sup>50</sup>

<sup>43</sup> P. M. Holt, *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, çev. Özden Arıkan (İstanbul: Numune Matbaacılık, 1999), 163.

<sup>44</sup> Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK Basımevi, 1986), 3/301.

<sup>45</sup> Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010), 265.

<sup>46</sup> Bk. *Plutarch's Lives*, ed. Artur Hugh Clough, çev. John Dryden (Houston: Barnes & Noble, 2001), 85 vd.; *The History of Alexander the Great, being the Syriac version of the Pseudo-Callisthenes*, ed. Ernest A. Wallis Budge (Cambridge: Cambridge University Press 1889) 46 vd.; Michael Wood, *In the Footsteps of Alexander The Great A Journey from Greece to Asia* (Berkeley: University of California Press 1997), 30-220.

<sup>47</sup> Pierre Grimal, "Pegasus", *The Dictionary of Classical Mythology*, çev. A. R. Maxwell (Oxford: Blackwell Publishing, 1996), 349.

<sup>48</sup> Abraham Konstantin d'Ohsson, *Moğol Tarihi, Denizler İmparatoru Cengiz*, çev. Bahadır Apaydın (İstanbul: Nesnel Yayınlar, 2008), 129.

<sup>49</sup> Fulcherius Carnotensis, *Fulcher of Chartres, A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, çev. F. Rita Ryan (Knoxville: University of Tennessee Press, 1969), 160-162; Zoe Oldenbrough, *The Crusades*, çev. Anne Carter (New York: Pantheon Books, 1966), 172; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 2/48, 61.

<sup>50</sup> İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, tsh. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987), 9/462-463, Ebû Şâme, *er-Ravzateyn fi Ahbârî'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, thk. İbrahim Zeybek (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 1/397-98; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 268.

Üçüncü Haçlı Seferi'nin en renkli siması olan İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard da Kıbrıslı atı Fauvel'in üzerinde kendisini rahat hisseder ve savaşa bununla katılırdı.<sup>51</sup> Richard'ın atı efsaneleştirilirken, ilk Haçlılar ise atlarını kaybettikleri için öküzlerine binmek zorunda kalmışlardı.<sup>52</sup>

Müslümanların atlarının sürati ve çevikliği Haçlıların da dikkatini çekmiş, 1101 yılında Remle yakınlarında Fatimîlerle Kudüs Kralı Baudouin'in yaptığı kanlı savaştan, mağlup Mısırlılar atlarının süratli ve çevik olması sayesinde kurtulabilmişlerdi.<sup>53</sup> Bizans tarihçisi Niketas Khoniates de, İmparator I. Ioanness Komnenos'un (1118-1143) 1137-1138'de Suriye'ye yaptığı seferi anlatırken İmâdeddin Zengî'nin süvarilerinin atlarından "*rüzgâr kadar süratli*" diye bahseder.<sup>54</sup> Bizanslılar Türklerin cins atlarından övgü ile söz etmeyi başka olaylarla da sürdürürler. 1176'daki Miryakefalon hezimetini öncesi II. Kılıcarslan (1155-1192) İmparator Manuel'e barış teklifinde bulunmuştu. Bu sırada danışmanları, Türklerin savaşçılığı yanında atlarının da önemli bir silah olduğunu söyleyerek Manuel'e, önerilen bu sulh teklifini kabul etmesini istemişlerdi. Ancak İmparator, bu uyarılara kulak asmadığı için Selçuklu süvarisi karşısında büyük bir hezimet yaşamıştı.<sup>55</sup>

III. Baudouin döneminde (1143-1162) de unutulmaz atlarla ilgili önemli detaylar elde ediyoruz. 1147 ilkbaharında Haçlılar, Dımaşk Atabegliği'ne başkaldıran âsî Havrân valisi Altıntaş'a destek olmak için Busrâ ve Salhad bölgesine bir harekât gerçekleştirmişlerdi.<sup>56</sup> Yolculuk şartlarının zorluğu ve susuzluğa bir de Üner ve Nureddin'in baskısı eklenince, Haçlılar oldukça zor anlar yaşamışlardı. Kudüs Kralı III. Baudouin'in hayatından dahi endişe edildiği için kendisine dayanıklılığı ve hızı ile meşhur olan Joannis Goman adlı şövalyenin atına binerek buradan uzaklaşması söylenmişti. Fakat Kudüs Kralı bu teklifi reddederek ordusunun başında kalmayı tercih etmişti.<sup>57</sup> Bu olayları bize anlatan Surlu William, İkinci Haçlı Seferleri için Anadolu'ya geçen Alman İmparatoru III. Konrad'ın (1138-1152) ordusunu durdurmaya çalışan Selçuklu süvarilerinin atları ile ilgili olarak, "*süratli ve besili atlar*" ifadesini kullanır.<sup>58</sup>

Anadolu Selçuklu sultanları, ata oldukça meraklı idiler. Balkanlar'dan Selçuklu sultanı için Macar atları ve Kafkaslardan da Tavlin atları getirilirdi. Selçukluların bu merakları Gürcülerde de görülüyordu ve Kraliçe Tamar'ın (1184-1213) kocası David Soslan, bir at karşılığında kale ve köyler vermekten çekinmiyordu. Oğuzların alışkın oldukları Arap ve Macar atları, hepsinden daha fazla tercih edilenlerdi.<sup>59</sup>

Sultan Baybars da atlara oldukça meraklı idi ve kendi kurduğu meydanlarda yapılan yarışlarının en ateşli seyircilerinden olurdu. Yabancı heyetlere de bu mahir süvarilerini kendi

<sup>51</sup> Ambrose, *The Crusade of Richard Lion-Heart*, ed. Austin P. Evans (New York: Columbia University Press, 1941), 302; Harold Lamb, *Selâhaddin Eyyubi ve Haçlılar*, çev. Sinem Ceviz (İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 2017), 185.

<sup>52</sup> Fulcherius Carnotensis, *A History of the Expedition*, 89.

<sup>53</sup> Fulcherius Carnotensis, *A History of the Expedition*, 160.

<sup>54</sup> Niketas Khoniates, *Historia, Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK Yayınları, 1995), 20.

<sup>55</sup> Niketas Khoniates, *Historia*, 124.

<sup>56</sup> İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl, I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, çev. Onur Özatağ (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 160-162; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, 1/180-182.

<sup>57</sup> William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey (New York: Colombia University Press, 1943), 2/152-153.

<sup>58</sup> William of Tyre, *A History of Deeds*, 2/171.

<sup>59</sup> V. A. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran (Ankara: Onur Yayınları, 1988), 99, 209.

köşkünden büyük bir iftiharla seyrettirmekten haz duyardı. Diğer yandan Baybars kendisini ziyaret eden bu yabancı erkâna ahırındaki en cins atları gösterir, onlarla gösteriş yapmaktan hoşlanırdı.<sup>60</sup> Yine Baybars yola çıkmaya hazır, hızlı atlar çadırının önünde beklemeden asla otağında uyumazdı.<sup>61</sup>

Baybars, Haçlıları tehdit ettiği durumlarda da atlarını öne çıkarıp hesap soracağını bildirmişti. 1263 yılı başlarında Haçlıların Atrûn ve Nablus taraflarından gelerek, Müslümanlara ait topraklarda yağma yapmaları, Baybars'ı kızdırmış ve kendisine gelen Haçlı elçilerine, efsane atlarının toynakları deniz ötesindeki Frankları ve Mugan'daki Moğolları sağır ederken, kendilerinin hangi cüretle bu işe kalkıştıklarını sormuştu. Bunun üzerine Yafa Kontu ve Arsûf senyörü Baybars'a gelerek itaat arz etmişlerdi.<sup>62</sup>

### 3. At Yarışları

Bu dönemde at yarışlarının önemli merkezlerinden birisi olarak Bizans hipodromlarını görüyoruz. Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118), at yarışlarına oldukça meraklı idi. Ölümünden kısa bir süre önce at yarışlarını izlemek için hipodroma gitmiş ve burada esen rüzgârdan hastalanarak rahatsızlanmıştı.<sup>63</sup> Bundan sonraki bilgilerimiz İstanbul'a gelen kral ve hükümdarların ağırlanması esnasında yapılan at yarışlarıdır. 1147'de Haçlı seferine çıkan Alman Kralı III. Konrad, Eskişehir yakınlarında Selçuklu Türkleri'nin karşısında aldığı mağlubiyetten dolayı bir türlü kendisine gelememiş, daha sonra İmparator Manuel'in davetine icabet edip İstanbul'a geri dönmüştü. Burada Manuel tarafından oldukça iyi ağırlanan Konrad, kısa sürede sağlığına kavuşmuş ve bu arada İmparator ile at yarışları da izleyerek Selçuklular karşısında aldığı büyük yenilginin acısını unutmaya çalışmıştı.<sup>64</sup>

İstanbul'a yapılan bir başka ziyaret Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıcarıslan tarafından gerçekleştirilmişti. 1161 yılı, II. Kılıcarıslan için komşuları yüzünden oldukça zor geçmişti.<sup>65</sup> Güç durumda kaldığını gören II. Kılıcarıslan, Dânişmendliler ve Nureddin Zengî ile bir barış görüşmesi yaptıktan sonra, Manuel ile de bir sulh anlaşması imzalamıştı. Daha sonra Manuel'in daveti üzerine İstanbul'a giden Kılıcarıslan, burada oldukça tantanalı ve gösterişli bir törenle karşılanmış, seksen gün kadar İstanbul'da kalmıştı. Bu süre içinde Kılıcarıslan, Bizans'ın şatafatlı törenleri ile ağırlanmış ve hipodromdaki at yarışlarını izlemişti.<sup>66</sup>

At yarışlarının yapıldığı meydanlar, sadece Bizans'ta değil Mısır'da da vardı. Sultan Baybars, saltanat sürdüğü dönem içinde Kahire'de iki tane büyük hipodrom yaptırmıştı. Bu yapılan hipodromlarda süvarilerin ata binme becerileri ve savaş yetenekleri geliştiriliyordu. Kahire'de olduğu zamanlarda Baybars da bu eğitimlere katılıyor, maharet ve kararlılığı ile

<sup>60</sup> Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Alfa Yayınları, 2015), 473.

<sup>61</sup> Lamb, *Selahaddin*, 475.

<sup>62</sup> İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzu'z-Zâhir*, 152; Peter W. Edbury, "John of Jaffa (1215–1266)", *Crusades an Ancylopedia*, ed. Alan V. Murray (California: Santa Barbara, 2006), 692.

<sup>63</sup> Anna Komnena, *Alexiad*, 516.

<sup>64</sup> Ioannes Kinnamos, *Historia*, çev. Işın Demirkent (Ankara: TTK Yayınları, 2001), 68; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 353.

<sup>65</sup> Ioannes Kinnamos, *Historia*, 35.

<sup>66</sup> Niketas Khoniates, *Historia*, 82; C. M. Brand, *Deeds of John and Manuel Comnenus by John Kinnamos* (New York: Columbia University Press, 1976), 252.



askerlerine örnek oluyordu.<sup>67</sup> Yine Baybars, 1263'de İskenderiye'yi ziyaret ettiğinde Terûce mevkiinde at yarışları yaptırmış ve yarışta başarılı olanları ödüllendirmişti.<sup>68</sup>

At yarışları Baybars'a seleflerinden miras kalmıştı. Nureddin Zengî, Halep'te askerlerinin at ve savaş talimi yapmaları için bir meydan kurdurmuştu. Bu meydanın yonca yaprağı motifli at parkurunun kökleri de, Halife Mu'tasım'ın Samerra'da Türk hassa birliğini yetiştirdiği hipodroma dayanıyordu. Halep'in "*Türkmen Mahallesi*" olarak bilinen semtinde Türkmen askerler talimlerini yakındaki bir meydanda yaparlardı.<sup>69</sup>

Nureddin'in başlattığı at yarışları talimini, ardılı ve öğrencisi Selahaddin de devam ettirmişti. Selahaddin, Dımaşk'ın Ferec Kapısı karşısındaki oturduğu kaleden, at yarışlarını izlemişti. Bu kalenin karşısındaki meydan, çayırlarla kaplı idi ve burası hipodrom olarak kullanılıyordu. Burada bizzat Selahaddin'in ve çocuklarının da katıldıkları at yarışları yapılıyor, atış talimleri edilip cirit oynanıyordu.<sup>70</sup>

Düğün eğlenceleri arasında cereyan eden at yarışlarında ise büyük trajedilerle karşılaşılıyor. Malatya Dânişmendli Meliki Kâsım (1170-1171), Zâid Kalesi sahibi Artuklu Kara Arslan'ın kızı ile 15 Şubat 1171'de evlenmişti. Düğün esnasında pek çok eğlence düzenlenmiş, bu eğlenceler arasında yer alan bir at yarışına bizzat Kâsım da katılmıştı. Ancak bahtsız Melik, gösterisini yaparken atından düşerek ölmüş, kendisine gerdeğe girmek dahi nasip olmamıştı.<sup>71</sup>

Haçlılar cephesinde de at yarışları yapılmış, Fransız atları ve süvarileri her zaman Alman atlarına üstün gelmişlerdi. Almanların ne zaman Fransızlara karşı sefer yapsalar hep atlarından endişe duydukları ve piyade olarak savaşmayı tercih ettikleri belirtilmişti.<sup>72</sup>

#### 4. At Yetiştiriciliği

At yetiştiriciliğinin merkezi olarak karşımıza kadîm Doğu çıkar. Horasan bölgesindeki Nesâ, atları ile meşhur idi.<sup>73</sup> Türkmenlerin en iyi at ve silahuna sahip olan topluluğu ise Görgeç ve Atrek çaylarının yukarı mecraları arasında yaşayan Göklenler idi.<sup>74</sup> Türkler, MÖ. 100 yıllarında Sibirya'ya dahi atlarını götürerek, Ren geyikleri yerine eğitilmiş atlarını kullanmışlardı.<sup>75</sup> Çin kaynakları, Ferganalıların çok asil, kendi tabirleri ile "*kan terleyen*" atlarından bahsetmektedirler. Yine Kırgız ve Kurikanların atları da kendilerinden övgü ile söz edilen türlerdi.<sup>76</sup> Kinâne Arapları'nın özenle yetiştirilen cins atları ise tarihçi Taberî (ö. 923) tarafından methedilir.<sup>77</sup>

<sup>67</sup> Asbridge, *Haçlı Seferleri*, 629; Hillenbrand, *Haçlı Seferleri*, 473.

<sup>68</sup> İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzu'z-Zâhir*, 171-172.

<sup>69</sup> Jean Sauvaget, *Alep Par* (Paris: Librarie Orientaliste Paul Geuthner, 1941), 118.

<sup>70</sup> İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler (İstanbul: Selenge Yayınları, 2003), 213.

<sup>71</sup> Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: TTK Basımevi, 1950), 2/410.

<sup>72</sup> Ioannes Kinnamos, *Historia*, 66.

<sup>73</sup> V. Minorosky, "Nesâ", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 9/198.

<sup>74</sup> Besim Darkot, "Göklen", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 6/809.

<sup>75</sup> Bk. O. Lattimore, "Geographical Factor in Mongol History", *Geographical Journal* (London: Cambridge University Press, 1962), 8; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Atilla, Cengiz Han, Timur*, çev. M. Reşat Uzmen (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980), 15.

<sup>76</sup> Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, 65.

<sup>77</sup> Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)* (Beyrut: Dâru't-Turâs 1387), 5/583.

Haçlı seferleri esnasında at, hayatın merkezinde olmasına rağmen konu ile ilgili teferruatları Memlûkler döneminde buluyoruz. Memlûk sultanları içinde at yetiştirmeye en meraklı kişinin, Kalavun'un oğlu en-Nâsır Muhammed olduğunu görüyoruz. O dönemde göçebe Arap kabileleri arasında en önemlisi olan Ebü'l-Fadl, at yetiştirerek Memlûk ekonomisine önemli katkılar sağlamakta idi. Sultan'ın bütün kabilelerde görev yapan muhbirleri de ona nerelerde iyi cins at bulunacağını bildiriyorlardı. Onun kabilelere, sağladıkları iyi atlar karşılığı topraklar bahşetmesi de bu işi cazip hale getiriyordu. Hatta Sultan en-Nâsır Muhammed, has ahırlarda atlar ve seyis yamakları hakkında tutturduğu kayıtlarla bu işi sistematik hale getirmiş, bu iş için özel bir makam oluşturduğu gibi damızlık hayvan yetiştirerek de at yetiştiriciliğine kendisi de destek vermişti.<sup>78</sup> Yine Selahaddin Eyyûbî döneminde (1171-1193) Halep at pazarında görev yapan Ebü'l-Fadl isminde şâir bir devlet görevlisi de at yetiştirilmesine katkı sağlamıştı.<sup>79</sup>

Memlûklerin askerî yönlerinin oldukça ağır basması belki de her dönemden daha çok atları ve diğer silahları ön plana çıkarmıştı. Hem Haçlılara karşı hem de Moğollara karşı başarılar kazanan Memlûkler, özellikle binicilik sanatı olarak "*el-furûsiyye*" kavramını ön plana çıkarmışlar<sup>80</sup> ve at ile binicinin eğitilmesi, at üzerinde silah kullanmanın incelikleri üzerinde bir dizi çalışma yapılmasına vesile olmuşlardı.<sup>81</sup> el-Furûsiyye tanımı, daha da ileri götürülerek, iyi bir süvari haline gelmek için bir memlûkün sistematik eğitimle ustalık kazanması yolundaki her şey olarak tanımlanmıştı.<sup>82</sup> Memlûklerdeki bu çalışmalar ve faaliyetler, daha önce Abbasî Halifesi Nâsır-Lidînillah (1180-1225) tarafından oluşturulmaya çalışılan fütüvvet teşkilâtından da aldığı prensiplerle, Batı şövalyeliğinin karşısında bir güç olmayı bilmişti.<sup>83</sup>

At yetiştiriciliğinde Anadolu Selçuklu payitahtı Konya da önemli bir potansiyele sahipti.<sup>84</sup> Selçukluların komşusu olan Kilikya Ermenileri'nin yetiştirdiği at ve katırları da yabancı ülkelerde oldukça revaçta idi.<sup>85</sup>

Orta Anadolu platosu at yetiştirmeye çok uygundu. Bizans'ın damızlık haralarının çoğu burada yer alıyordu. Bölgenin Türklerin eline geçmesinden dolayı Bizans ordusunun at ikmalinde kesintiye yol açmıştı. At yetiştiriciliğinde önemli bir başarı kazanan Germiyanlılar, atların soy kütüğünü çıkarıp onların geçmiş atalarını bilecek kadar bu konuda ileri gitmişlerdi.<sup>86</sup>

At yetiştiriciliğinde öne çıkan başka beylikler de vardı. Kastamonu bölgesinde Candaroğulları'nın yetiştirdiği atlar, 1.000 altın sikke gibi yüksek bir fiyata alıcı bulabiliyordu.

<sup>78</sup> İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü Mübtede' ve'l-Haber fi Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihim min Zevî's-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halil Şahâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1985), 7/351; Holt, *Haçlılar Çağı*, 118.

<sup>79</sup> İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (by: Dâru'l-Fikr, ts. ), 6/2802.

<sup>80</sup> Bk. Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 1/97; Makrizî, *es-Sülûk*, 1/118; 3/199; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 15/151; 25/242; Muhammed el-Cenedî, *es-Sülûk fi Tabakâti'l-Ulemâ-i ve'l-Mülûk*, (*Tabakâti'l-Cenedî*), thk. Muhammed b. Ali b. Huseyn (yy: Mektebetü'l-İrşâd, 1995), 2/570; Kalkaşendî, 4/345; Makrizî, *İttiazu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-Hulefâ*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye, ts. ), 1/164; 3/199; Makrizî, *Hütât*, 3/143.

<sup>81</sup> Anonim, "et-Tezkeretü'l-Hareviyye fi'l-Hiyâlü'l-Harbiyye", çev. J. Sourdell-Thomine, *Bulletin d'etudes Orientales Institut Francais de Damas*, 17 (1962), 105-108. Ayrıca bk. G. Scanlon, *A Muslim Manual of War*, Kahire 1961, 14; H. Ritter, "La Parure des Cavaliers", *Der Islam*, 18 (1929), 144-46.

<sup>82</sup> David Ayalon, "Notes on the Furusiyya Exercises and Games in the Mamluk Sultanate", *Scripta Hierosolymitana*, 9 (1961), 34.

<sup>83</sup> Hillenbrand, *Haçlı Seferleri*, 462.

<sup>84</sup> Remzi Oğuz Arık, *Coğrafyadan Vatana* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1969), 232.

<sup>85</sup> William Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. E. Ziya Karal (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 411.

<sup>86</sup> Hakkı Dursun Yıldız, "Anadolu Beylikleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 3/141.

Satılan atın Kastamonu bölgesinde yetiştiğini söylemek bile onun değerini artırmaya yetiyordu. XIV. yüzyılda bu atlara Rodos şövalyeleri, Kıbrıs'taki Cenevizliler ve Girit'teki Venedikliler dahi rağbet ediyor ve bunları satın alıyorlardı.<sup>87</sup>

Mısır ve Suriye'ye de ihraç edilen Anadolu atları burada ikdiş veya bedevîlerin söylemi ile kitiş diye adlandırılıyordu.<sup>88</sup> Anadolu topraklarından Rodos'a dahi at ihraç edildiğini görüyoruz. Rodos şövalyeleri, Kıbrıs Haçlı Kralı I. Pierre ile (1358-1369) 1365'te İskenderiye'ye bir baskın düzenleyip sekiz gün Mısır'ın bu önemli liman şehrini yağmalayınca Rodos'a at ihracatı yasaklanmıştı.<sup>89</sup>

## 5. Unutulmaz Süvariler

Döneme büyük zaferlere imza atan süvariler de isimlerini altın harflerle yazdırmışlardı. Yukarıda arz etmeye çalıştığımız gibi İmâdüddin Zengî ve oğlu Nureddin, Selahaddin ve Baybars gibi seferlerin baş aktörleri, süvarilikleri ile de tanınmışlardı. Hatta İbn Cübeyr Selahaddin'in tahtının, atının eyeri olduğunu söyleyerek onun at sırtında geçen hayatını özetlemişti.<sup>90</sup>

Haçlı seferinin bir başka kahramanı ve mahir süvarisi Artuklu Belek'tir. Belek b. Behrâm (ö.1124), 1121'de Urfa Kontu I. Joscelin'i<sup>91</sup> ve 1123 yılında da Kudüs Haçlı Kralı II. Baudouin'i esir ederek ikisini de Harput Kalesi'ne hapsetmişti.<sup>92</sup> Fakat Belek Halep'teki işleri ile meşgul olurken tüccar kılığında şehre sızan Ermeniler, ani bir baskınla Harput'u ele geçirip Haçlı tutsaklarını kurtarmışlardı. Ermenilerin ihanetini ve son tatsız gelişmeleri öğrenen Belek, atını rüzgâr gibi sürerek Harput'a gelmiş, kısa sürede buraya yeniden hâkim olarak, isyancıları cezalandırmıştı.<sup>93</sup>

Anadolu Selçuklu sultanları ise mahir süvarilerdi. Selçukluların ata olan meraklarını çok iyi bilen İznik İmparatoru Theodoros Laskaris (1204-1222), 1211'de I. Gıyâseddin Keykâvus ile yaptığı savaşta Sultan'ın savaş meydanında bir Bizanslı tarafından şehit edilmesi ile bozulan ilişkileri düzeltmek için çareler aramaya başlamıştı. Sonunda savaş esnasında esir ettiği Sultan'ın çâşnigiri Seyfeddin Ayaba'yı serbest bırakarak, onu kıymeti hediyelerle yeni Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'un yanına göndermişti. Gönderdiği hediyeler arasında oldukça iri atlar da bulunuyordu. Sultan'ın çâşnigiri olan Şemseddin Ayaba da iyi niyet elçiliğini yerine getirerek Laskaris'in Keykâvus nazarında affedilmesini sağlamayı başarmıştı.<sup>94</sup>

Anadolu Selçuklu Sultanı IV. Rükneddin Kılıcarslan da çok iyi bir süvari idi. Binicilikteki mahareti dillere destan olan Sultan, Aksaray'daki sarayın on beş basamaklı merdivenini at

<sup>87</sup> Kate Fleet, "Türk Ekonomisi, 1071-1453", *Türkiye Tarihi, Bizans'tan Türkiye'ye*, ed. Kate Fleet, çev. Ali Özdamar (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012), 1/287.

<sup>88</sup> Sümer, *Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, 8.

<sup>89</sup> Fleet, "Türk Ekonomisi, 1071-1453", 1/315.

<sup>90</sup> İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, 219.

<sup>91</sup> İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/210; Stanley Lane-Pool, *Saladin and the Fall of the Jerusalem* (London: Independently Published, 1898), 48.

<sup>92</sup> İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/223; İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 87; David Nicolle, *İkinci Haçlı Seferi 1148*, çev. L. Ece Sakar (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 14.

<sup>93</sup> İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 88; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb fi Târîhi Haleb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/286; Claude Cahen, "Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides", *Journal Asiatique* 277 (1935), 219-276.

<sup>94</sup> İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye: Selçuknâme*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), 1/152.

üzerinde iner ve çıkardı. Vezirleri onu bir kaza olabilir endişesi ile engellemeye çalışmalarına rağmen o bunlara aldırılmaz, tehlikeli serüvenine devam ederdi.<sup>95</sup>

## 6. Hediye Atlar

Bu dönemde toplumlar arasındaki ilişkiler, at üzerinden de oluyordu. 1101 yılı sonlarında Trablus yakınlarında Dımaşk, Humus ve Benû Ammâr kuvvetlerini yenen Kont Raymond, aldığı hediyeler yanında kendisine takdim edilen cins atlar sayesinde buradan ayrılarak Tartus'a dönmüştü. Bu dönemde at sıkıntısı çekildiği için şövalyelerin oldukça zor durumda kaldığı anlatılır.<sup>96</sup>

Antakya Prinkepsi Tancred, atlara olan düşkünlüğü ile biliniyordu. 1108 yılı sonbaharında komşusu olan Şeyzer topraklarına bir akın yaptığında kendisine hediye edilen cins bir atla yetinerek geri dönmüştü.<sup>97</sup> Tancred'in atlara olan düşkünlüğü bu olaydan üç yıl önce Artah'da Rıdvan'ı yendiği zaman da görülmüş ve Tancred savaş sonrası Müslümanlara ait atları toplatmıştı.<sup>98</sup>

Üçüncü Haçlı seferinin akılda kalan bir olayı da Richard ile Selahaddin arasında geçen at hediyeleşmesidir. Akkâ'nın düşmesinden sonra Haçlılar için Kudüs'e doğru zorlu bir ilerleyiş başlamış, zaman zaman atlarını kaybederek zor anlar yaşamışlardı.<sup>99</sup> Yafa'nın Selahaddin tarafından ele geçirildiğini duyan Richard, şövalyeleri ile Yafa önlerine gelmişti. Selahaddin onun Yafa karşısında bir tepe üzerinde askerlerinin arasında piyade olarak durduğunu öğrenince bu duruma gönlü razı olmamıştı. Bir kralın askerleri arasında yaya durmasının doğru olmayacağını söyleyen Selahaddin, derhal bir at eyerleyip Kral Richard'a hediye edilmesini söylemişti.<sup>100</sup>

Memlük sultanları içinde Baybars, atlara oldukça düşküdü ve kendisine Necid'den getirilen cins atlar için 2.000 dînar gibi bir para ödemişti.<sup>101</sup> 1263 yılında Kerek'i asî Muğis Ömer'den aldığında, bazı Araplar gelerek kendisine bağlılık arz etmiş ve iki de cins at hediye etmişlerdi. Baybars bu atlardan birisini ve en hızlısını kendisine muhalefet eden Memlük emiri Seyfeddin er-Reşîdî'ye hediye etmişti.<sup>102</sup> Son Memlük hükümdarı Sultan Kansu Gavri de diğer Memlük sultanları gibi atlara düşkün idi. Kendisi 1516'da Osmanlılara karşı Suriye'ye doğru sefere çıktığında ordunun önünde 300 cins at kendisine eşlik ediyor, bunların yüz tanesinin üzerinde altın kaplama at zırhları, görenleri hayran bırakıyordu.<sup>103</sup>

Karşılıklı iyi niyet gösterilerinde de at hediyesi, önemli bir konumdaydı. Baybars, kökeni Eyyubi sultanı el-Kamil'e dayanan Mısır ile Hohenstaufen hânedanı arasındaki geleneksel yakın

<sup>95</sup> Kerîmüddin Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 62.

<sup>96</sup> Fulcherius Carnotensis, *A History of the Expedition*, 151.

<sup>97</sup> Runciman, *Haçlı Seferleri*, 2/94.

<sup>98</sup> Fulcherius Carnotensis, *A History of the Expedition*, 183; Üsâme b. Münkız, *Kitâbü'l-İ'tibâr*, çev. Yusuf Ziya Cömert (İstanbul: Kitabevi, 2012), 97-98; Bernard Hamilton, *The Latin Church in the Crusader States (The Secular Church)* (London: Variorum Publications, 1980), 19-22.

<sup>99</sup> Ambrose, *The Crusade of Richard*, 102, 126, 142.

<sup>100</sup> Ernoul, *Ernoul Kroniği, Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 213; *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, nşr. William Stubbs (London: Rolls Series, 1864), 417-418; Lamb, *Selahaddin*, 226-27.

<sup>101</sup> İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzu'z-Zâhir*, 212.

<sup>102</sup> İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzu'z-Zâhir*, 168.

<sup>103</sup> İbn İyâs, *Bedâiyü'z-Zühûr, Memluk Devleti'nin Son Yılları Kansu Gavri ve Osmanlılar*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018), 40-41.

ilişkiyi sürdürmek istiyordu. Bunun için de Manfred'in Papa IV. Urbanus'a (1261-1264) karşı politikalarını desteklemek amacıyla Sicilya sarayına çok değerli armağanlar taşıyan temsilciler gönderdi. Bu hediyeler arasında, Ayn-i Calut'ta yenilmezlik ünlerinin lekelenişini gösteren Moğol esirler de yer almaktaydı. Sicilya Sarayı'na gönderilen Moğol esirler, atları ve silahlarıyla birlikte Manfred'e takdim edilmişlerdi. Böyle yapmakla Baybars, 1241'de II. Frederich'in itaat arz ettiği Moğolları, kendisinin mağlup edip zelil duruma düşürmüş olduğunu da göstermiş oluyordu.<sup>104</sup>

Sultan Kalavun'un, selefi Baybars gibi atlara meraklı olduğunu biliyoruz. Onun bu merakını bilen Tunus Hafsî Sultanı III. Ebû Zekeriya (1285-1295), Kalavun'un 1290'da vefatından kısa bir süre önce ona otuz eyerli at ile seksen kadar da cins deve göndermişti. Bu hayvanların üzerinde de Kuzey Afrika'ya mahsus değerli mallar hediye olarak yollanmıştı.<sup>105</sup>

Hediye edilen atlar arasında en dikkat çekici örnek, İkinci Haçlı Seferi esnasında meydana gelmişti. Bizans İmparatoru Manuel, Alman Kralı III. Konrad ile daha önceden iyi ilişkiler kurmayı başarmıştı. Zaman zaman ilişkiler gerginleşse de verilen hediyelerle durum yumuşatılmıştı. Bu hediyeler arasında Konrad'a takdim edilen birkaç değerli at hemen dikkati çekmişti. Almanların 25 Ekim 1147'de Eskişehir yakınlarında Selçuklular karşısında aldıkları yenilgiden sonra Kral Konrad, muhtemelen İmparator'un kendisine hediye ettiği bu cins atlardan birisi ile İznik'e doğru kaçmıştı.<sup>106</sup>

Anadolu coğrafyasında 1240 yılında yaşanan bir isyan, Franklara altın ve kıymetli atlar verilmesi örneğini karşımıza çıkarır. Birkaç kez Selçuklu ordusunu yenen Baba İshak ve onun emrindeki Türkmenler, sonunda Kırşehir yakınlarındaki Malya ovasında Lâtin askerlerin yardımı ile bozguna uğratılmışlar, Baba İshak bu savaşta öldürülmüş, Selçuklular da büyük bir badireden kurtulmuştu. Zaferde ücretli Frenk askerlerinin önemli payı olduğu için de II. Gıyâseddin Keyhusrev tarafından onlara 3.000 altın fazladan bahşiş dağıtılmış, değerli atlar da hediye edilmişti.<sup>107</sup>

## 7. Ganimet Olarak Alınan Atlar

Haçlı seferleri esnasında ganimet olarak iki taraf da birbirlerinden binlerce at ganimet almalarına rağmen makalemizin hacmini aşmamak için birkaç öne çıkan örnekle konuyu açıklamak istiyoruz. Richard, Akkâ'yı ele geçirip de Kudüs'e doğru zorlu bir yolculuğa çıktığı zaman, bir kenarda uyuyakalmış ve Müslüman askerleri tarafından etrafı sarılmıştı. Aniden uyanan Richard atı Fauvel'e atlayarak cengâverliğinin de yardımı ile safları yarıp oradan uzaklaşmayı başarmıştı.<sup>108</sup> Richard Mısır'dan gelen büyük bir Müslüman kervanına baskın

<sup>104</sup> P. M. Holt, "The Treaties of the Early Mamluk Sultans with the Frankish States", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 43 (1980), 67-76; P. M. Holt, "Mamluk-Frankish Diplomatic Relations in the Reign of Baybars", *Nottingham Medieval Studies*, 32 (1988), 180-195.

<sup>105</sup> İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-Eyyâm ve'l-Usûr fî Sîreti'l-Melik el-Mansur*, nşr. Murad Kâmil (Kahire: y.y., 1961), 174-175.

<sup>106</sup> Runciman, *Haçlı Seferleri*, 2/221.

<sup>107</sup> Simon de Saint-Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu, (1245-1248)*, çev. Tufan Karasu (Alanya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2006), 64.

<sup>108</sup> Lamb, *Selahaaddin*, 195, 207.

yaptığı zaman, pek çok ganimet yanında dört bin at da ele geçirmişti.<sup>109</sup> Müslüman kaynakları, ele geçirilen at sayısını 3.000 olarak verirler.<sup>110</sup>

Üçüncü Haçlı Seferi öncesi Bizans İmparatoru Isaakios Angelos, kendisine yeni müttefikler bulmaya çalışmıştı. Bunun için de Selahaddin Eyyûbî ile iyi ilişkiler kurmaya özen göstermiş, karşılıklı elçi heyetleri de Venedikliler tarafından taşınmıştı. Venediklileri kıskanan Cenevizliler, bu durumu baltalamak için ellerinden geleni yapmakta tereddüt göstermemişlerdi. Mısır'dan İstanbul'a giden Venedik gemileri içindeki hediye ve elçilerle birlikte Cenevizli korsanların eline geçmiş, diğer yandan da Selahaddin ile Isaakios Angelos arasındaki dostluk da baltalanmıştı.<sup>111</sup> Cenevizli korsanların ele geçirdikleri Doğu'nun kıymetli malları ise İstanbul'a ulaşmadan İtalyanların hazinesine akmıştı. Bu hediyelerin arasında cins binek atları, katırlar, Mısır ve Libya'nın vahşi hayvanları, özellikle dikkat çekiyordu.<sup>112</sup>

Dördüncü Haçlı Seferi'nin yönü Suriye yerine Bizans'a çevrilip de İstanbul ele geçirildiğinde, çalınanlar ve Venediklilerin payına düşenler hariç, diğer zengin ganimetler yanında Haçlıların eline on bin at da geçmişti.<sup>113</sup> Bu sırada Venediklilerin dört adet yaldızlı tunç at heykeli gasp edip, ülkelerindeki San Marco Bazilikası'na götürmeleri ise bu seferin bir başka acı olayı olarak akıllarda kalmıştı.<sup>114</sup>

## 8. At Eti, At Yemi ve At Hastalıkları

Moğolların Orta Asya bozkırlarının sert tabiat şartlarına uygun bir at cinsi olan Bargir etini çok sevdiklerini biliyoruz.<sup>115</sup> Haçlılar da at etini aç kaldıkları zaman yemişler, bu atların ölmüş hayvanların leşleri olmasına dahi aldırmamışlardı.<sup>116</sup> Diğer yandan ilk Haçlıların açlıktan dolayı insan eti yediklerini de hatırlamak gerekir.<sup>117</sup>

Akkâ muhasarası esnasında, bir çuval buğdayın fiyatı yüz altına kadar çıktığı bu kritik günlerde, değerli atlar dahi Haçlılar tarafından boğazlanarak yeniyordu.<sup>118</sup> Bu muhasaranın en acı ve yürek titreten at hikâyesi ise ölen atların, aç Haçlı askerlerine her zamankinden daha fazla fiyata satılması idi. Bu trajediyi artıran ayrıntı ise bu atın iç organlarının dahi yenmesi olmuştu. Akkâ fethedilip de Kudüs'e doğru zorlu bir yürüyüşe geçildiğinde, yeniden bir açlık baş göstermişti. Haçlılar Tuz Nehri denilen yere varıp konakladıklarında, Selahaddin'in askerleri tarafından oklarla öldürülen atların etrafında birikmişler ve bu etleri satın almak istemişlerdi. Ancak İngiltere Kralı Richard, ölen atlarını emrindeki adamlardan en çok ihtiyacı olanlara

<sup>109</sup> *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, 391; Abu'l-Farac, *Tarih*, 2/461.

<sup>110</sup> İbn Şeddâd, *en-Ne'vâdiru's-Sultâniyye*, 319; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 10/216.

<sup>111</sup> Charles M. Brand, "Byzantines and Saladin, 1185-1192: Opponents of the Third Crusade", *Speculum* 37 (1962), 167-181; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 375 vd.

<sup>112</sup> Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 253-254.

<sup>113</sup> Geoffroi de Villehardouin, *Konstantinopolis'te Haçlılar*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 60-61, 70-71; Lamb, *Selahaddin*, 306.

<sup>114</sup> David Nicolle, *Dördüncü Haçlı Seferi, 1202-1204*, çev. Gürkan Engin (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 82.

<sup>115</sup> Konstantin d'Ohsson, *Moğol Tarihi*, 33.

<sup>116</sup> Fulcherius Carnotensis, *A History of the Expedition*, 110.

<sup>117</sup> Raymondus Aguilers, *Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem*, *Haçlılar Kudüs'te, Bir Papazın Gözünden İlk Haçlı Seferi*, çev. Süleyman Genç (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019), 134; Marvin Harris, *Cannibals and Kings, The Origins of Culture* (New York: Vintage Books, 1977), 107; Jay Rubenstein, "Cannibals and Crusades", *French Historical Studies*, 31, 4 (2008), 525-552; Lewis A. M. Sumberg, "The 'Tafurs' and the First Crusade," *Mediaeval Studies* 21 (1959), 222-246.

<sup>118</sup> Runciman, *Haçlı Seferleri*, 3/29.

dağitanlara yeni bir at vereceğini ilân ederek, at etlerinin satılmasını engellemiştir.<sup>119</sup> Yine Dördüncü Haçlı Seferi öncesinde Doğu'ya gitmek için Venediklilere para bulmaya çalışan Haçlıların da bazısı, açlıktan kendi atlarının etini yemiştir.<sup>120</sup>

Atların yemleri ile ilgili bilgiler de dönemin anlaşılmasına katkı sağlar. Antakya Haçlı Prinkepliği'nin kurucusu olan I. Bohemund'un oğlu II. Bohemund, on sekiz yaşına ulaşınca 1127'de babasının mirasını devralmak üzere yirmi dört gemilik bir donanma ile Otranto'dan yola çıkıp, maiyeti ile birlikte Lazikiye'de karaya çıkmıştı. Babasının fizikî mirasını da devralan bu sarı saçlı, uzun boylu ve gösterişli delikanlı, limanda Kral II. Baudouin tarafından karşılanmıştı. Bu esnada dikkat çeken en önemli şey ise Bohemund'un Kudüs ordusuna ait atların yedikleri arpanın bedelini sattığı altınlarla ödemesi olmuştu.<sup>121</sup>

Haçlılara verecekleri askerî destek karşılığında para yanında atlarının arpa parasının da ilâve olunacağını söyleyenler ise Fatimîler olmuştu. 1164-1169 yılları arasında, Kudüs Haçlı Kralı Amaury ve Nureddin, Mısır'a hâkim olma mücadelesi vermişlerdi. Nureddin'in kumandanı Şirkûh'un Mısır'a yaptığı ilk seferinde devrik vezir Şâver, rakibi Dirgâm'ı ortadan kaldırarak tahtına kavuşmuş, ancak Nureddin'e yaptığı vaatleri de birdenbire unutuvermişti. Şirkûh'a Mısır topraklarını terk etmesini istemiş,<sup>122</sup> Nureddin'in kumandanı da bunu reddedince Amaury'den imdat istemiştir. Şâver, Haçlılara kendisine verecekleri askerî destek karşılığında, Kudüs-Nil arasındaki yirmi yedi merhale tutan seferin her aşaması için 1.000 dînar ve orduya refakat edecek Hospitalier tarikatı şövalyelerine de değerli hediyeler vaat etmişti. Bu vaatlerden birisi ve en dikkat çekenini ise Haçlıların atlarının arpa paralarının Şâver tarafından karşılanacak olması idi.<sup>123</sup>

Bu dönemde hayvan hastalıkları da görülüyor, özellikle atların hastalanması orduları ve melikleri sıkıntıya sokabiliyordu. Anadolu Selçuklu Sultanı Mesut 1155 yılında İmparator Manuel'in isteği ile Kilikya bölgesine gelerek buradaki Ermenileri itaat altına almaya çalışmıştı. Ancak Antakya hudutlarına gönderdiği Yakup adlı kumandanı burada Templier şövalyeleri ve Ermeni lideri Thoros'un kardeşi Stefan tarafından pusuya düşürülerek mağlup edilmişlerdi. Bu yenilgi yetmezmiş gibi bir de Selçuklu atları arasında "dabakh" denilen bir hastalık zuhur etmiş, hayvanların çoğu telef olmuştu. Bu aksiliklerden sonra da Selçuklu ordusu kendi topraklarına geri çekilmek zorunda kalmıştı.<sup>124</sup>

## Sonuç

1195-1291 yılları arasında cereyan eden Haçlı seferlerinin ilk bölümü önemli konu ve olaylarla masaya yatırılmaya çalışılmıştır. Bunlar arasında eksikliği hissedilen seferlerin en önemli aktörü atlar üzerinden gelişen olaylar dönemin anlaşılmasına farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Bu konu da karşımıza daha çok ticaret, ganimet ve sosyal olaylar açısından

<sup>119</sup> Ambroise, *The Crusade of Richard*, 99, 102, 126, 142, 162; Lamb, *Selahaddin*, 135, 137, 139, 161, 186.

<sup>120</sup> Villehardouin, *Konstantinopolis'te Haçlılar*, 17.

<sup>121</sup> Üsâme b. Münkız, *Kitâbü'l-İ'tibâr*, 149; William of Tyre, *A History of Deeds*, 2/32-34; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayî-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grîgor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: TTK Basımevi, 2000), 285; Abu'l-Farac, *Tarih*, 2/361'de olay kısaca zikredilir; Rudolf Hiestand, "Ein unbekanntes Privileg Fürst Bohemunds II. von Antiochia für das Hospital vom Marz 1127 und die Frühgeschichte der antiochenischen Fürstenkanzlei", *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* 43 (1997), 27-46.

<sup>122</sup> İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 1/345; Makrizî, *İttiazu'l-Hunefâ*, 3/266.

<sup>123</sup> William of Tyre, *A History of Deeds*, 2/304-305.

<sup>124</sup> İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alâiyye*, 1/13.

çıkmiş, iki toplum arasındaki ilişkilerin anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Üstelik hediyeleşmeler arasında önemli bir yeri olan cins atlar dostluk ilişkilerini de perçinlemiştir.

Şehirlerde kurulan at pazarları, sadece dönemin ticarî ilişkilerini değil aynı zamanda sosyal olaylarını ve devlet politikalarını da yansıtmıştır. At ihracat ve ithalatının da böylece anlaşılmasına katkı sunan pazarlar, ayrıca devletlerin gücünü ve rakiplerine uyguladıkları ambargoları da ortaya koymuştur. Günümüzde bazı ülkelerin, diğer devletlere savaş araçlarının satışını durdurdukları gibi Haçlı seferleri esnasında da at satışları yasaklanabilmiştir. İbn Haldun'un, geçmişin geleceğe suyun suya benzediği gibi aksettiğini bildiren tezi, bu esnada da kendisini fazlasıyla göstermiştir. Üstelik atlarla ilgili olaylar, Bizans'tan Haçlılara, Ermenilerden Gürcülere, Artuklulardan Zengilere, Eyyubilerden Memlûklere, Anadolu Selçuklulardan Anadolu Beylikleri'ne kadar pek çok hanedanın da anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

Atın binicisi olan süvariler ise atından düşerek öldüğü gibi, bazı cins atlar da sahiplerini mutlak ölümlerden kurtarıp, devletlerinin yaşamasına sebep olabilmıştır. Bu süvarilerin kahramanlıkları yanında atlarının sürat ve çevikliği de döneme damgasını vurmuş, insanlar kadar atların da kıymetli olduğunu bir kez daha göstermiştir. Ortak düşmana karşı geliştirilen ittifaklarda yardıma gelen orduların atlarının yem paraları karşılarken, aç kalan Haçlılar da atlarının etlerini yiyerek yaşadıkları şiddetli açlıktan kurtulmaya çalışmışlardır. Anonim bir söz olan, bir çivinin bir nalı, bir nalın bir atı, bir atın bir yiğidi, bir yiğidin de vatani kurtardığı; bu acımasız seferler esnasında bir kez daha ortaya çıkmıştır.



## Kaynakça

- Abdullah Hurşid. *el-Kabailü'l-Arabiye fi Mısır fi'l-Kurunü's-Selâsetü'l-Ulâ li'l-Hicre*. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1992.
- Abu'l-Farac, Gregory. *Abu'l-Farac Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: TTK Basımevi, 1950.
- Aksarâyî, Kerîmüddin. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- Ambroise. *The Crusade of Richard Lion-Heart*. ed. Austin P. Evans. New York: Columbia University Press, 1941.
- Anna Komnena. *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*. çev. Bilge Umar. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996.
- Anonim, "et-Tezkeretü'l-Hareviyye fi'l-Hıyâlü'l-Harbiyye". çev. J. Sourdel-Thomine. *Bulletin d'etudes Orientales Institut Francais de Damas*, 17 (1962), 105-108.
- Anonim. *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*. nşr. William Stubbs. London: Rolls Series, 1864.
- Anonim. *Plutarch's Lives*. ed. Artur Hugh Clough. çev. John Dryden. Houston: Barnes & Noble, 2001.
- Arık, Remzi Oğuz. *Coğrafyadan Vatana*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1969.
- Asbridge, Thomas. *Haçlı Seferleri*. çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Ayalon, David. "Notes on the Furusiyya Exercises and Games in the Mamluk Sultanate". *Scripta Hierosolymitana*, 9 (1961), 31-62.
- Barthold, V. "Çimkent". *İslam Ansiklopedisi*. 3/399. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ. *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959).
- Brand, C. M. *Deeds of John and Manuel Comnenus by John Kinnamos*. New York: Columbia University Press, 1976.
- Brand, C. M., "Byzantines and Saladin, 1185-1192: Opponents of the Third Crusade". *Speculum* 37 (1962), 167-181.
- Cahen, Claude. "Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides". *Journal Asiatique* 277 (1935), 219-276.
- Cahen, Claude. *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*. çev. Mustafa Daş. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.
- Câhiz. *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Fazîletleri*. çev. Ramazan Şeşen. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1967.
- Cenedî, Muhammed. *es-Sülûk fi Tabakâti'l-Ulemâ-i ve'l-Mülûk, (Tabakâtü'l-Cenedî)*. thk. Muhammed b. Ali b. Huseyn. yy: Mektebetü'l-İrşâd, 1995.
- Darkot, Besim. "Göklen", *İslam Ansiklopedisi*. 6/809. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.

- Ebû Şâme. *er-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Deoleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*. thk. İbrahim Zeybek. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997.
- Ebü'l-Fidâ. *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*. Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, trz.
- Edbury, Peter W. "John of Jaffa (1215–1266)". *Crusades an Ancylopedia*. ed. Alan V. Murray. 692. California: Santa Barbara, 2006.
- Ernoul. *Ernoul Kroniği, Haçlı Seferleri Tarihi*. çev. Ahmet Deniz Altunbaş. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- Fleet, Kate. "Türk Ekonomisi, 1071-1453". *Türkiye Tarihi, Bizans'tan Türkiye'ye*, ed. Kate Fleet, çev. Ali Özdamar. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.
- Fulcherius Carnotensis. *Fulcher of Chartres, A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*. çev. F. Rita Ryan. Knoxville: University of Tennessee Press, 1969.
- Gadolin, Anitra R. "Prince Bohemund's Death and Apotheosis in the Church of San Sabino, Canosa di Puglia". *Byzantion* 52 (1982), 124-153.
- Geoffroi de Villehardouin. *Konstantinopolis'te Haçlılar*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Gordlevski, V. A. *Anadolu Selçuklu Devleti*. çev. Azer Yaran. Ankara: Onur Yayınları, 1988.
- Grimal, Pierre. "Pegasus", *The Dictionary of Classical Mythology*. çev. A. R. Maxwell. 349. Oxford: Blackwell Publishing, 1996.
- Grousset, Rene. *Bozkır İmparatorluğu, Atilla, Cengiz Han, Timur*. çev. M. Reşat Uzmen. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1980.
- Hamilton, Bernard. *The Latin Church in the Crusader States (The Secular Church)*. London: Variorum Publications, 1980.
- Harris, Marvin. *Cannibals and Kings, The Origins of Culture*. New York: Vintage Books, 1977.
- Heyd, William. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. çev. E. Ziya Karal. Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- Hiestand, Rudolf. "Ein unbekanntes Privileg Fürst Bohemunds II. von Antiochia für das Hospital vom Marz 1127 und die Frühgeschichte der antiochenischen Fürstenkanzlei". *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* 43 (1997), 27-46.
- Hillenbrand, Carole. *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*. çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.
- Holt, P. M. "Mamluk-Frankish Diplomatic Relations in the Reign of Baybars". *Nottingham Medieval Studies*, 32 (1988), 180-195.
- Holt, P. M. "The Treaties of the Early Mamluk Sultans with the Frankish States". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 43 (1980), 67-76.
- Holt, P. M. *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*. çev. Özden Arıkan. İstanbul: Numune

- Huart, Cl. "Kâzerûn", *İslam Ansiklopedisi*. 6/523. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Ioannes Kinnamos. *Historia*. çev. Işın Demirkent. Ankara: TTK Yayınları, 2001.
- İbn Abdilber el-Kurtubî. *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412/1992.
- İbn Abdüzzâhir. *er-Ravzu'z-Zâhir fî Sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*. nşr. Abdülaziz el-Huveytur. Riyad: Meşveret, 1396/1976.
- İbn Abdüzzâhir. *Teşrîfü'l-Eyyâm ve'l-Usûr fî Sîreti'l-Melik el-Mansur*. nşr. Murad Kâmil. Kahire: yy., 1961.
- İbn Bibi. *el-Evâmiru'l-Alâiyye: Selçuknâme*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- İbn Cübeyr. *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*. çev. İsmail Güler. İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.
- İbn Haldun. *Kitâbü'l-İber ve Dîvânu Mübtede' ve'l-Haber fî Tarîhi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihim min Zevi's-Şe'ni'l-Ekber*. thk. Halil Şahâde. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1985.
- İbn İyâs. *Bedâyiü'z-Zühûr, Memluk Devleti'nin Son Yılları Kansu Gavri ve Osmanlılar*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018.
- İbn Kesir. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetih. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1413/1992.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*. thk. M. Abdülkadir Atâ. Beyrut Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990.
- İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*. by.: yy., trz.
- İbn Şeddâd, İzzeddin. *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir, Baypars Tarihi*. çev. M. Şerefüddin Yaltekaya. İstanbul: Maarif Matbaası, 1941.
- İbn Tağrıberdî. *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk Mısır ve'l-Kahire*. nşr: M. Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992.
- İbn Vâsıl. *Müferrücü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*. thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl. Kahire: el-Matbaatu'l-Emîriyye, 1377/1957.
- İbnu'l-Adîm. *Zübdetü'l-Haleb fî Târîhi Haleb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996.
- İbnü'l-Adîm. *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. yy: Dâru'l-Fikr, trz.
- İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fi't-Tarih*. tsh. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987.
- İbnü'l-Kalânîsî. *Şam Tarihine Zeyl, I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*. çev. Onur Özatağ. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- İbnü'l-Kelbî. *Ensâbü'l-Hayl fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*. thk. Hâtim Salih ez-Zâmin. Dimaşk: Dâru'l-Beşâir, 2003.

- Kalkaşendî. *Subhu'l-A'sâ fi Smaâti'l-İnşâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- İlmîyye, trz.
- Kaşgarlı Mahmud. *Divânü Lügati't-Türk*. çev. Besim Atalay. Ankara: Alâeddin Kırâl Basımevi, 1985.
- Konstantin d'Ohsson, Abraham. *Moğol Tarihi, Denizler İmparatoru Cengiz*. çev. Bahadır Apaydın. İstanbul: Nesnel Yayınlar, 2008.
- Köymen, Mehmet Altay. *Alparslan ve Zamanı*. Ankara: AÜDTC Fakültesi Yayınları, 1983.
- Küçükdağ, Yusuf – Arabacı, Caner. *Selçuklular ve Konya*. Konya: Selçuklu Belediyesi Kültür Yayınları, 1994.
- Lamb, Harold. *Selâhaddin Eyyubi ve Haçlılar*. çev. Sinem Ceviz. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2017.
- Lane-Pool, Stanley. *Saladin and the Fall of the Jerusalem*. London: Independently Published, 1898.
- Lattimore, O. "Geographical Factor in Mongol History". *Geographical Journal*. 8. London: Cambridge University Press, 1962.
- Makrizî. *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât-ı ve'l-Asâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- İlmîyye, 1418.
- Makrizî. *es-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- İlmîyye, 1418/1997.
- Makrizî. *İttiazu'l-Hunefâ bi Ahbârî'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-Hulefâ*. thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye, trz.
- Matbaacılık, 1999.
- Minorsky, V. "Nesâ". *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 9/198.
- Nicolle, David. *Dördüncü Haçlı Seferi, 1202-1204*. çev. Gürkan Engin. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Nicolle, David. *İkinci Haçlı Seferi 1148*. çev. L. Ece Sakar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Niketas Khoniates. *Historia, Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- Nüveyrî. *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Vesâik, 1423.
- Oldenbrough, Zoe. *The Crusades*. çev. Anne Carter. New York: Pantheon Books, 1966.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yayınları, 2019.
- Ögel, Bahaeddin. *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1984.
- Pakalın, O. Zeki. "Mirahur", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 2/541. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Raymondus Aguilers. *Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem, Haçlılar Kudüs'te, Bir Papazın Gözünden İlk Haçlı Seferi*. çev. Süleyman Genç. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.

- Ritter, H. "La Parure des Cavaliers". *Der Islam*, 18 (1929), 144-46.
- Rowe, John Gordon. "Paschal II, Bohemund of Antioch and the Byzantine Empire". *Bulletin of the John Rylands Library* 49 (1966), 165-202.
- Rubenstein, Jay. "Cannibals and Crusades". *French Historical Studies*, Vol. 31, No. 4 (2008), 525-552.
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. çev. Fikret İşıltan. Ankara: TTK Basımevi, 1986.
- Ruska, J. "Feres". *İslam Ansiklopedisi*. 4/555. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Ruysbroeckli Willem. *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk (1253-1255)*. çev. Zülal Kılıç. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.
- Safedî. *Nüzhëtü'l-Mâlik ve'l-Mülûk fî Muhtasarı Sîreti men vellâ Mısır ve'l-Mülûk*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1424/2003.
- Sauvaget, Jean. *Alep Par*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1941.
- Sıbt İbnu'l-Acemî. *Kunûzü'z-Zeheb fî Târîh-i Haleb*. Halep: Dâru'l-Kalem, 1417.
- Simon de Saint-Quentin. *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu, (1245-1248)*. çev. Tufan Karasu Alanya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2006.
- Spuler, Bertold. *İran Moğolları, Siyaset, İdarî ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350*. çev. Cemal Köprülü. Ankara: TTK Basımevi, 1957.
- Stübe, R. "Hürmüz". *İslam Ansiklopedisi*. 5/632. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Sumberg, Lewis A. M. "The 'Tafurs' and the First Crusade". *Mediaeval Studies* 21 (1959), 222-246.
- Sümer, Faruk. "Yabanlu Pazarı". *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 37 (1985), 1-19.
- Sümer, Faruk. *Yabanlu Pazarı: Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1985.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)*. Beyrut: Dâru't-Turâs 1387.
- The History of Alexander the Great, being the Syriac version of the Pseudo-Callisthenes*. ed. Ernest A. Wallis Budge. Cambridge: Cambridge University Press 1889.
- Urfalı Mateos. *Urfalı Mateos Vekayı-nâmesî (952-1136) ve Papaz Grîgor'un Zeyli (1136-1162)*. çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK Basımevi, 2000.
- Üsâme b. Münkız. *Kitâbü'l-İ'tibâr*. çev. Yusuf Ziya Cömert. İstanbul: Kitabevi, 2012.
- Weiers, Micheal. *Geschichte der Mongolen*. Stuttgart: Urban Taschenbücher, 2004.
- William of Tyre. *A History of Deeds Done Beyond the Sea*. çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey. New York: Colombia Universty Press, 1943.
- Wood, Michael. *In the Footsteps of Alexander The Great A Journey from Greece to Asia*. Berkeley: University of California Press 1997.

Yıldıran, İbrahim. "Osmanlılar'da Atlı Hedef Okçuluğu: Kabak Oyunu", *Anadolu Uygarlıklarında Spor* içinde 158-169. Ankara: Spor Yayınevi ve Kitabevi, 2012.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Anadolu Beylikleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/139-141. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Yunîni, Kutbeddin. *Zeyl-u Mir'âti'z-Zamân*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, 1992.